

HOE RELATIEF IS GELUK?

Ruut Veenhoven

Gepubliceerd in: R. Veenhoven (red) 'Betere wereld, gelukkiger mensen? Over de relatie tussen levensomstandigheden en levensvoldoening', Swets & Zeitlinger B.V., Lisse 1983 pag. 140-150

1 TERUGBLIK

Aanleiding tot dit boekje was twijfel over de vraag of verbetering van de maatschappij wel iets toevoegt aan het individueel geluk. Van oudsher is al betoogd dat mensen toch altijd meer en beter willen, en dat reële verbeteringen van levensomstandigheden daarom niet beklijven in een grotere tevredenheid met het bestaan. Die klassieke theorie leek bevestigd te worden in recent empirisch onderzoek. Ondanks verdubbeling van de materiële welvaart in de na-oorlogse decennia bleken Amerikanen er bijv. niet gelukkiger op te zijn geworden. Dat een algemene verbetering in materiële levensomstandigheden toen in de USA geen grotere levensvreugde tot gevolg had betekent echter nog niet dat materiële verbeteringen overal en altijd irrelevant zijn en evenmin dat verbeteringen op andere vlakken geen zoden aan de dijk zetten. Daarom werden in de hoofdstukken 3 t/m 8 een aantal levensomstandigheden onder de loep genomen: merendeels in Nederlandse context en in de hoofdstukken 4 en 8 ook in internationaal vergelijkend perspectief.

Hoofdstuk 3 opende de rij door het gezamenlijk effect van veranderingen in kwaliteit van een aantal persoonlijke levensomstandigheden te volgen. Het bleek wel iets uit te maken voor geluk of die omstandigheden er bij elkaar beter of slechter op werden. De veranderingen waren echter bepaald niet indrukwekkend: noch de verandering in 'belasting', noch het effect daarvan op gevoelens van onvrede. Geluk bleek meer een kwestie van moeite met leven dan een moeilijk leven.

In de volgende hoofdstukken werd de aandacht gericht op specifieke levensomstandigheden; in belangrijke mate op verschillen in materiële omstandigheden. Het beeld dat die er maar weinig toe doen werd daarbij tot op zekere hoogte bevestigd. In hoofdstuk 6 bleek dat ook in Nederland de welvaartsontwikkeling nauwelijks van invloed was op het geluk; althans niet in de periode 1975-1980. Er waren verder sterke aanwijzingen dat de tevredenheid met het inkomen meer afhangt van allerlei vergelijkingsprocessen dan van de hoogte van het inkomen als zodanig. In hoofdstuk 8 bleek echter dat hieraan niet de conclusie verbonden mag worden dat materiële welvaart er nooit iets toe doet. Waar het fysieke bestaansminimum benaderd wordt doet armoede zich wel degelijk voelen. In landen waar veel mensen chronisch ondervoed zijn is de tevredenheid met het bestaan beduidend lager.

Naast welvaart werd ook werkgelegenheid bekeken op zijn implicaties voor geluk (hfdstk 7). In Nederland bleek de toenemende werkloosheid zich (nog?) niet te manifesteren in een daling van de gemiddelde levensvreugde. Wel bleken werklozen aanzienlijk minder gelukkig dan werkenden, maar het bleef nog onduidelijk in hoeverre dat verschil veroorzaakt werd door gemis aan werk. Hoewel het dus nog maar de vraag is of het geluk in ons land momenteel wel zozeer door werkloosheid bedreigd wordt ligt het voor de hand dat werkloosheid in de jaren dertig

harder aankwam en dat werkloosheid momenteel ook grotere consequenties heeft in landen waar de sociale voorzieningen minder riant zijn als bij ons.

In hoofdstuk 5 kwam het effect van woonomstandigheden ter sprake. Een aantal dorpen in Nederland werden vergeleken naar o.a. bereikbaarheid, voorzieningenniveau en sociale homogeniteit van de bevolking. Er bleken bescheiden samenhangen met geluk, die overigens niet voor alle typen bewoners dezelfde waren. In feite werden de effecten van woonomstandigheden pas goed zichtbaar bij uitsplitsing. Omstandigheden die voor de ene categorie geluksbevorderend zijn bleken voor andere categorieën soms negatief uit te pakken. Bij de globale vergelijking vielen veel van die effecten tegen elkaar weg.

Een zeer duidelijke invloed bleek uit te gaan van omstandigheden op het relationele vlak (hoofdstuk 4). In moderne westerse landen althans, bleek de levensvoldoening sterk afhankelijk van banden met een vaste levenspartner. Het bleek ook dat die afhankelijkheid zelfs is toegenomen in de laatste decennia, waarmee weer eens duidelijk gedemonstreerd werd hoe conditioneel de relatie tussen levensomstandigheden en geluk is.

Tenslotte werd in hoofdstuk 8 kort melding gemaakt van het effect op geluk van enige verschillen in politieke omstandigheden. In landen die gekenmerkt worden door een hoge mate van vrijheid, democratie en politieke rust bleken mensen aanzienlijk meer plezier in het leven te scheppen dan in landen waar onderdrukking heerst of in landen die politiek instabiel zijn.

In de voorafgaande hoofdstukken zijn uiteraard lang niet alle omstandigheden aan de orde geweest die ooit van invloed kunnen zijn op geluk. Met name is er nog niets verteld over lange termijn effecten van levensomstandigheden in de jeugd. Buitenlands onderzoek levert sterke aanwijzingen dat het affectief klimaat in het gezin waarin men is opgegroeid nogal bepalend is voor het later geluk. Verschillen op dit vlak doen zich al in de eerste levensjaren gelden. Het is bijv. gebleken dat kinderen van koele, restrictieve en afwijzende moeders aanzienlijk minder opgewekt zijn dan de kinderen van warme, permissieve en accepterende moeders (Schaefer & Bailey 1963). Uit retrospectief onderzoek onder volwassenen komt een zelfde beeld naar voren (o.a. Heeren 1969). Van belang blijkt ook of de ouders goed met elkaar overweg kunnen.

Naast gezinsomstandigheden blijken ook vroegere maatschappelijke omstandigheden van invloed op geluk. In 1950 bleken studenten uit landen waarin gedurende WO II gevochten was minder gelukkig dan studenten uit landen die buiten schot waren gebleven (Barchak 1951:179). Nog in 1968 waren in Israël wonende overlevenden van Duitse concentratiekampen ook aanzienlijk minder gelukkig dan een voor het overige vergelijkbare groep Israëli's die deze verschrikking bespaard was gebleven (Antonowski 1971:188, Leon *et al.*, 1980).

Dit is nog maar een greep uit de beschikbare onderzoeksresultaten (Volledig overzicht in Veenhoven 1984) en het tot nog toe verrichte onderzoek dekt natuurlijk ook niet alle potentieel relevante omstandigheden. Toch bieden deze onvolledige observaties al wel grond voor enige generalisaties. Duidelijk is in ieder geval dat omstandigheden wél van invloed zijn op het geluk als ze extreem slecht zijn; dwz. als ze de grenzen benaderen van wat een mens überhaupt verdragen kan. Ook duidelijk is dat niet alleen materiële omstandigheden een rol spelen, maar dat de levensvoldoening ook sterk afhankelijk is van de immateriële steun en waardering die het individu in zijn omgeving geniet. Tenslotte zijn er op zijn minst aanwijzingen dat tekorten op het vlak van levensomstandigheden veelal harder aankomen naarmate het individu er in een vroeger stadium van zijn ontwikkeling mee geconfronteerd wordt.

2 HOE WERKEN WERKEN OMSTANDIGHEDEN IN OP GELUK?

Al met al is het duidelijk dat er toch wel enige verbanden zijn tussen levensomstandigheden en geluk. Extreme armoede, oorlog, rechtsonzekerheid en eenzaamheid gaat in ieder geval niet samen met een positieve waardering van het bestaan. De vraag is dan natuurlijk waar die verbanden vandaan komen; leiden (on)gunstige omstandigheden tot (on)geluk of zoeken (on)gelukkige mensen (on)gunstige omstandigheden? Bij de hier genoemde verbanden lijkt het eerste vooral het geval. Het is niet erg aannemelijk dat ongelukkige mensen bij voorkeur gaan wonen in landen waar armoede, oorlog en onrecht heerst. Hoogstens zou het zo kunnen zijn dat ongelukkige mensen meer eenzaamheid zoeken of minder makkelijk contact leggen. In hoofdstuk 4 hebben we echter gezien dat dit maar ten dele het geval kan zijn. De verbanden waarover we het hier hebben zijn dus goeddeels gevolg van effecten van omstandigheden op geluk. De volgende vraag is dan wat voor effecten? In de literatuur vindt men daarover veel speculaties maar weinig tastbaar bewijs. Vier soorten effecten worden nogal eens genoemd:

2.1 Behoeften.

Vrij algemeen wordt aangenomen dat er een beperkt aantal universeel menselijke basisbehoeften zijn: voor hun biologisch functioneren hebben alle mensen bijv. een minimale hoeveelheid voedsel nodig en voor hun psychisch functioneren o.a. een zekere voorspelbaarheid in hun omgeving en een redelijke mate van acceptatie door anderen. De verschillende theorieën op dit terrein benadrukken ieder ietwat verschillende behoeften, maar het feit dat het menselijk functioneren nu eenmaal een aantal onontkoombare eisen stelt wordt door weinigen betwijfeld. Men neemt ook wel aan dat frustratie van dit soort basisbehoeften aanleiding geeft tot onprettige gevoelens. Het is aannemelijk dat die onprettige gevoelens dan leiden tot een minder positief oordeel over het bestaan als geheel. In de relatie tussen behoeftebevrediging, affectieve ervaring en oordeelsvorming over het leven kunnen overigens tal van complicaties optreden.

Het is nogal evident dat bij de hier besproken levensomstandigheden vaak sprake is van frustratie van zulke elementaire menselijke behoeften. Dat is wel heel duidelijk in het geval van extreme armoede. Dat mensen in de arme landen zo ontevreden zijn met hun bestaan komt in belangrijke mate doordat ze niet voldoende te eten hebben. Als de welvaart een niveau heeft bereikt dat de fysieke minimum behoeften redelijk gedekt kunnen worden voegt verdere stijging dan ook weinig meer toe aan het geluk. Duidelijk is ook dat oorlog en willekeur weinig bevorderlijk zijn voor de als algemeen menselijk veronderstelde behoeften aan veiligheid en voorspelbaarheid. Een absoluut minimum is hier minder goed aan te geven, maar het is toch niet erg aannemelijk dat de mens er op gebouwd is om Dachau-achtige toestanden te verdragen. Minder duidelijk ligt het bij levensomstandigheden die gekenmerkt worden door relationele isolatie. Weliswaar wordt vrij algemeen aangenomen dat ieder mens behoefte heeft aan het gevoel ergens bij te horen, maar het is niet zonder meer duidelijk of de bevrediging hiervan bij alleenstaanden in de moderne westerse landen ook inderdaad beneden een kritisch minimum is gedaald.

2.2 Aspiraties.

Naast algemeen menselijke behoeften kunnen meer persoonlijke aspiraties worden onderscheiden; voorstellingen over wat men wil in het leven en over wat de moeite waard is. Die aspiraties staan uiteraard niet helemaal los van de zo juist besproken — goeddeels onbewuste — behoeften van het individu. Ze worden voorts gevormd door persoonlijke ervaringen en maatschappelijke modellen. Aspiraties beïnvloeden de levensvoldoening waarschijnlijk vooral

via cognitieve mechanismen. Ze zijn o.a. maatstaf in de vergelijkingen waarop het individu zijn oordeel over het bestaan baseert. Het feit dat mensen dit soort standaarden hanteren is universeel. Naar aard en niveau zijn zij nogal variabel. Los van de juist genoemde 'behoefte' verklaring kan de onvrede bij armoede, oorlog, onrecht en eenzaamheid ook verklaard worden uit een discrepantie tussen 'aspiratie' en werkelijkheid. Ook als ze niet echt te kort komen kunnen mensen in arme landen toch ontevreden zijn, omdat ze weten dat een comfortabeler leven mogelijk is en ze dat ook (hebben leren) willen. Ook de onvrede bij alleenstaanden kan op die manier wel verklaard worden. Een gelukkig gezinsleven geldt nu eenmaal als een hoog goed en alleenstaanden kunnen zich daardoor moeilijk aan de indruk onttrekken iets heel belangrijks te missen. In dit laatste geval gaat deze verklaring overigens maar ten dele op. Er zijn de laatste tijd steeds meer mensen die juist geen huwelijk willen, maar niettemin zijn alleenstaanden naar verhouding toch ongelukkiger geworden.

Een ander probleem met deze verklaringwijze is verder dat ook er tal van aspiraties zijn waarvan de bevrediging toch weinig toe of af doet aan het geluk. Vrijwel alle Nederlanders willen wel meer inkomen, maar we hebben al gezien dat inkomensniveau als zodanig niet gerelateerd is aan geluk in Nederland. Veel mensen zouden ook graag meer opleiding hebben, maar mensen met een relatief hoge opleiding blijken in Nederland toch nauwelijks gelukkiger dan mensen met alleen lagere school. Het ligt dus voor de hand dat niet alle discrepanties tussen aspiratie en werkelijkheid even fataal zullen zijn voor de levensvoldoening. Het effect van al dan niet vervullen van de aspiraties is waarschijnlijk groter naarmate aspiraties als rechtvaardig worden gezien, naarmate ze als urgenter worden gevoeld en realisering meer als vanzelfsprekend verwacht wordt.

2.3 Basishoudingen.

Bij oordelen die mensen maken spelen vaak basishoudingen een rol; je hebt typische optimisten en typische zwartkijkers; kritische sceptici en slome goedvinders. Dit soort houdingen speelt mee bij allerlei kleine oordelen en uiteraard ook bij beoordeling van de kwaliteit van het eigen leven als geheel. Wat voor basishouding iemand ontwikkelt is natuurlijk niet helemaal een kwestie van toeval. Het is goed denkbaar dat levensomstandigheden hierop van invloed kunnen zijn, met name levensomstandigheden in de jeugd. Zo kan men zich voorstellen dat emotionele afwijzing of een al te restrictieve opvoeding het ontstaan van een negatieve basishouding kan bevorderen. Men blijft de dingen dan van de sombere kant bezien ook al heeft het klimaat van weleer inmiddels plaats gemaakt voor een omgeving die gekenmerkt wordt door warmte en vrijheid.

Nauw verbonden met evaluatieve basishoudingen zijn 'affectieve grondtonen'. Bij sommige mensen wordt het gevoelsleven nogal getekend door o.a. angstigheid, zelftwijfel of meer diffuse gevoelens van onvrede. Ook als ze op het vlak van basisbehoeften redelijk aan hun trekken lijken te komen, overheersen soms toch negatieve gevoelens. Zulke affectieve grondtonen kunnen de waardering van het bestaan sterk kleuren. De mate waarin men zich door dag en tijd lekker voelt geldt waarschijnlijk als een belangrijk criterium in de evaluatie, en bovendien kleuren gevoelens de waarneming sterk. Het is niet altijd even duidelijk hoe dit soort gevoelspatronen ontstaat. Vaak lijken leer- en ervaringsprocessen een grote rol te spelen. Frequente afwijzing in de vroege jeugd kan bijv. chronische zelftwijfel veroorzaken; traumatische ervaringen van verlaten of mishandeling een voortdurende onbestemde angst. Ook zo kunnen levensomstandigheden uit het verleden dan dus van invloed zijn op de tegenwoordige waardering van het bestaan.

2.4 Levensvaardigheid.

Tenslotte beïnvloeden levensomstandigheden het geluk ook nog via hun invloed op wat globaal ‘levensvaardigheid’ genoemd kan worden: het vermogen om de problemen des levens op een realistische wijze op te lossen. In dit verband wordt ook wel gesproken van (positieve) ‘geestelijke gezondheid’. Men denkt daarbij o.a. aan een open perceptie (i.t.t. defensiviteit), autonomie, een zekere frustratietolerantie en creativiteit. Hoe beter het individu wat dat betreft is uitgerust, hoe groter de kans dat hij in de gegeven levens-omstandigheden aan zijn trekken weet te komen.

Het is bekend dat ook dit soort eigenschappen in belangrijke mate gevormd wordt in de jeugd, en dat levensomstandigheden daarbij een grote rol spelen. Van de creativiteitsontwikkeling weten we bijv. dat deze bevordert wordt door een affectief warm opvoedingsklimaat, waarin het kind veel ruimte wordt gelaten voor onderzoek en experiment. Bewuste training is ook van belang: een duffe stamschool kan veel kapot maken. Ook hier is de invloed van levensomstandigheden op levenssatisfactie dus weer vrij indirect. Vroegere levensomstandigheden leggen de basis voor actuele levensvaardigheid en beïnvloeden zodoende de actuele bevrediging van behoeften en aspiraties en via die omweg ook de actuele waardering van het bestaan.

3 WAAROM LIJKT EFFECT LEVENSSOMSTANDIGHEDEN VAAK ZO GERING?

We zijn dit boek begonnen met de constatering dat levensomstandigheden vaak nauwelijks van invloed blijken op het geluk. Conclusie van veel onderzoek was dat de verschillen in geluk goeddeels moeten worden toegeschreven aan persoonlijkheidsfactoren: dat geluk iets is wat je hebt of niet. In zijn algemeenheid bleek dit niet juist, maar feit blijft dat veel verschillen in (huidige) levensomstandigheden irrelevant blijken voor geluk. De vraag is nu waarom. Bij beantwoording van deze vraag zal ik aanhaken bij de vier soorten invloeden die ik zo juist beschreven heb. Afdoende verklaringen voor specifieke uitkomsten zal ik daarbij weer niet bieden, maar wel een uitzicht op de verschillende wegen waarlangs men kan denken.

3.1 Irrelevant voor basisbehoeften.

Sommige van de levensomstandigheden die niet uit blijken te maken voor het geluk zijn waarschijnlijk niet zo relevant voor de wezenlijke behoeften van mensen.

Tot op zekere hoogte is dit voor materiële welvaart het geval: althans waar het verschillen tussen ‘rijk’ en ‘zeer rijk’ betreft. In een rijk land als het onze doen verschillen in inkomen er dan ook weinig toe. Het bij ons gegarandeerde ‘minimuminkomen’ ligt ver boven datgene wat nodig is om het fysieke voortbestaan te verzekeren. Dit wil overigens nog niet zeggen dat in een rijk en redelijk egalitair land als het onze alle menselijke behoeften voldoende vervuld zijn. Het feit dat verschillen in huwelijks staat er zoveel toe doen duidt erop dat deze samenleving buiten het kader van het huwelijk niet voldoende geborgenheid kan bieden.

3.2 Aanpassing aspiraties.

Het feit dat verbetering of verslechtering van levensomstandigheden vaak geen gevolg heeft voor de waardering van het bestaan kan soms ook verklaard worden uit de aanpassing van aspiraties. Hoewel er wat dit betreft nauwelijks uitspraken gedaan kunnen worden die opgaan voor alle aspiraties van alle mensen kan toch wel worden opgemerkt dat het verwachtingsniveau zich meestal centreert rond datgene wat de afgelopen tijd bereikt is en het streefniveau iets daarboven. Die aanpassingen vragen meestal wel enige tijd, maar op de lange duur leiden zij er toch toe dat

mensen in voor- en tegenspoed globaal even tevreden blijven met hun lot. Dit soort aanpassingen heeft echter wel zijn grenzen: in ieder geval een ondergrens waar minimum behoeften in het geding komen. Verdere aanpassing naar beneden kan dan althans niet zonder het negeren van dwingende affectieve alarmsignalen. Waarschijnlijk stellen vroegere leerprocessen ook grenzen. Niemand van ons zal er waarschijnlijk ooit nog aan wennen om zijn brood louter met tevredenheid te beleggen.

Het aspiratieniveau wordt ook beïnvloedt door sociale vergelijkingsprocessen: o.a. door referentie-gedrag, door toetsing van eigen situatie aan gangbare billijkheidsopvattingen en door het bewustzijn van wat er niet allemaal aan geneugten in dit ondermaanse te beleven valt. Ook langs deze lijnen kan men wel eens verklaren waarom verbetering of verslechtering van omstandigheden er soms zo weinig toe doet. Met stijging van de welvaart stijgt ook het welvaartsniveau van de mensen met wie men zich vergelijkt, stijgt het welstands niveau waarop naar algemeen oordeel een ieder minimaal aanspraak mag maken en dingen waarover men vroeger slechts droomde nemen nu de vorm aan van een reële wens. Niet zelden zijn dit soort processen zo krachtig dat materiële verbeteringen in feite leiden tot grotere ontevredenheid. Manning Gibbs (1977) verklaart zo bijv. de toenemende onvrede bij zwarte Amerikanen tussen 1946 en 1966. Afnemende raciale segregatie zou ertoe geleid hebben dat zwarten ook als blanken wilden gaan leven en dat ze zich daardoor pijnlijker bewust werden van de in feite steeds kleiner wordende verschillen. Hoewel dit soort processen zich regelmatigXgeregeldX lijkt voor te doen is het toch ook weer niet zo, dat ze alle verbeteringen altijd te niet doen. Niet alle zwarten in de USA zijn bijv. ontevredener geworden: met name in het zuiden van dat land niet waar contacten tussen blank en zwart nog minder zijn. In dat gebied hebben de bescheiden verbeteringen in de levensomstandigheden van zwarten dan ook wel geleid tot enige toename van het geluk.

3.3 Invloed op persoonlijkheidsontwikkeling erg conditioneel.

Persoonlijkheidskenmerken zijn tot op zekere hoogte resultaat van (vroegere) levensomstandigheden. Het is echter niet zo dat gunstige omstandigheden in het verleden altijd evenzeer bijdragen tot later geluk. Allereerst beperkt het effect zich meestal tot een vrij klein aantal momenten in de ontwikkeling: de zgn. 'sensitieve perioden' die voor veel van de voor geluk relevante kenmerken in de vroege jeugd liggen. Het effect van vroegere omstandigheden is ook in een andere zin beperkt. 'Betere' levensomstandigheden geven niet zonder meer 'levensvaardiger' mensen. Vaak geldt dat enige tegenwind juist wel goed is; zolang het individu de problemen nog maar net aankan. Dan leert hij ergens tegen te kunnen, scherpt hij zijn vermogens en vertrouwen dat het hem uiteindelijk toch wel lukt om het hoofd boven water te houden. Omstandigheden waar de één aan groeit kunnen de ander voor het leven ontmoedigen. In onderzoek bij grote groepen vallen die effecten vaak tegen elkaar weg. Zulk onderzoek signaleert daardoor eigenlijk alleen omstandigheden die vrijwel voor iedereen te zwaar waren. Vooralsnog zijn er dat niet veel.

Het is overigens niet zo dat de vormende invloed van levensomstandigheden geheel beperkt blijft tot de vroege jeugd. Ook in latere levensfasen doen zich nog wel enige veranderingen voor met name in overgangperiodes zoals de volwassenwording en tijdens de onvermijdelijke heroriëntaties rond de pensionering. Heel extreme veranderingen in levenscondities kunnen verder altijd nog wel blijvende sporen achter laten. Psychisch redelijk gezonde mensen kunnen op den duur behoorlijk in de war raken als hun omgeving hun voortdurend onverenigbare eisen stelt. Tegen de verschrikkingen van de Duitse vernietigingskampen waren de meesten kennelijk ook niet opgewassen. De onderzoeken naar de relatie tussen geluk en actuele levens-

omstandigheden hebben zich echter niet speciaal op dit soort uitzonderlijke situaties gericht en hebben derhalve weinig gevonden.

3.4 Eenmaal gevormd oordeel.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt dat actuele verschillen in levensomstandigheden vaak zo weinig effect hebben op de waardering van het bestaan omdat mensen geneigd zijn vast te houden aan eerder gemaakte oordelen. Mensen die er mee vertrouwd zijn geraakt zichzelf als een gelukkig mens te zien geven dat oordeel niet gemakkelijk prijs. Dit idee gaat dan een eigen rol spelen. Veranderingen in levensomstandigheden moeten dan nogal sterk zijn wil het tot een herziening van het oordeel komen. Overigens zit lang niet iedereen evenzeer gebakken aan een eerder oordeel over zijn leven. Er zijn aanwijzingen dat die neiging het sterkst is bij die mensen die psychisch het meest stabiel zijn, die continuïteit en zin in hun bestaan onderkennen en die zich over het algemeen lekker voelen. (Veenhoven in voorbereiding). Dit gegeven sluit weer aan bij de eerdere constatering dat levensomstandigheden nog het meest uitmaken voor de mensen die het toch al het moeilijkst hebben.

4 CONCLUSIE

Lang niet alle verbeteringen in levensomstandigheden leiden tot een blijvende toename van de tevredenheid met het bestaan. Dat betekent echter nog niet dat geen enkele verbetering ooit echt zoden aan de dijk zet. Sommige doen er wel degelijk toe, al is hun effect niet overal even groot en soms pas op lange termijn voelbaar. De gedachte dat een betere wereld gelukkiger mensen kan maken blijft dus in essentie overeind.

LITERATUUR

Antonovsky, A., Mooz, B., Dowty N. & Wijsenbeek, H., (1971)
Twenty-five years later: a limited study of sequalae of the concentration camp experience.
Social Psychiatry, vol. 6, p. 186-193.

Borschak, E., (1951)
A study of happiness and unhappiness in the childhood and adolescence of girls in different cultures
Journal of Psychology, vol. 32, p. 173-215.

Heeren, S.D., (1969)
Entrepreneurial vs bureaucratic fathers as related to family structure, happiness and two measures of independence.
Unpublished Ph.D. dissertation, University of Kansas, U.S.A.

Leon, G.R., Butcher, R., Goidberg, A. & Almagar, M., (1981)
Survivors of the Holocaust,
Journal of Personality and Social Psychology vol. 41, p. 503-516

Manning Gibbs, R.A., (1972)

Relative deprivation and self-reported happiness of blacks 1946-1966,
Unpublished Ph.D. dissertation University of Texas, U.S.A.

Schaefer, E.S. & Bailey, N., (1963)

Maternal behavior, child behavior and their intercorrelations from infancy through adolescence,
Monography of the Society for Research in Child Development, vol. 28, serial nr. 87.

Veenhoven R., (1984)

Databook of happiness: an inventory of the results of empirical investigations on happiness up to 1975

(Verschijnt in 1984).